

BERTIL NILSSON

Några anteckningar till frågan om Åbo domkyrkas invigning

I boken *Nationalhelgedomen. Åbo domkyrka 1300–2000* upprepas att Åbo domkyrka invigdes år 1300 så ofta¹ att man nästan frestas anta att författaren själv inte riktigt trott på det varför det ständigt måste understrykas. Uppfattningen bygger i stor utsträckning på Jarl Galléns undersökningar. Denne menade sig kunna fastslå att domkyrkan invigdes den 17 juni 1300.²

Om författaren till de största delarna av jubileumsboken, Carl Jacob Gardberg, hyst betänkligheter mot den angivna dateringen, är det i så fall enbart berättigat. Sedan jubileumsskriften publicerades 2000, har Tuomas Heikkilä nyanserat uppfattningen om dateringen i sin grundläggande bok *Sankt Henrikslegenden* och kommit fram till att det mest sannolika är att invigningen ägde rum antingen någon gång mellan åren 1292 och 1296 eller år 1300. Att det skulle ha skett först mellan åren 1309 och 1320, vilket också föreslagits, betraktar han som mindre troligt.³ Därefter har Markus Hiekkänen också nämnt 1292–1296 och år 1300, men även med reservation föreslagit början på 1300-talet, ”kanske 1309”.⁴ Uppfattningen att invigningen skedde 1300 vilar på en lång tradition inom forskningen,⁵ och även efter de nyssnämnda för-

Ett tack riktas till professor Jussi-Pekka Taavitsainen, Åbo, som givit mig värdefull information och berikande synpunkter.

1. C. J. Gardberg, [Simo Heininen & P. O. Welin], *Nationalhelgedomen. Åbo domkyrka 1300–2000* (Helsingfors 2000), exempelvis s. 25, 39, 40, 43, 47, 50, 78, 108, 109.
2. Jarl Gallén, 'När blev Åbo biskopssäte?', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 63 (1978), s. 312–324.
3. Tuomas Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 720 (Helsingfors & Stockholm 2009), s. 62–64.
4. Markus Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot* (Helsinki 2007), s. 188.
5. J. W. Ruuth, *Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet*. Del 1 (Helsingfors 1909), s. 18.

söken till nyanseringar anförs detta år som en självklarhet.⁶ Eftersom den här uppgiften sprids till en vida mer omfattande krets än enbart de specialintresserade genom handböcker, guideböcker, turistbroschyrer och guidningar på plats, finns det anledning att också av det skälet granska vilken relevans den har.

Redan i själva utgångsläget för att diskutera dateringen föreligger åtminstone två problem. Det ena utgörs av att det saknas skriftliga källor som talar om att en invigning av domkyrkan ägde rum vid en bestämd tidpunkt. Det andra består i vad som kunde avses med en invigning under högmedeltiden.

Den text som återopats till förmån för år 1300 finns i den av biskop Paul Juusten (d. 1576) sammanställda biskopskrönikan, vanligtvis kallad *Chronicon episcoporum Finlandensium*. Krönikan bygger huvudsakligen på anteckningar från medeltiden, vilka till en del kan gå tillbaka till mitten av 1300-talet. I det så kallade Palmskiöldska fragmentet av krönikan, vilket anses gå tillbaka till 1400-talets första hälft,⁷ heter det om den nionde biskopen av Åbo, Magnus: *hic ecclesiam cathedralem de Ränthemäki ad Abo transtulit Anno MCCC:o et ibi primum sepelitur, qui obiit Anno - - [1308].*⁸

De övriga föreslagna, ovan nämnda dateringarna har inte lika tydligt stöd i texter, men som framgår säger texten ur krönikan ändå ingenting om att kyrkan invigdes. Detta leder till två synpunkter. Å ena sidan kan det faktum att domkyrkan och därmed även biskopssätet flyttades inte oreserverat tas till intäkt för att en fullt färdig, ny kyrkobyggnad,

-
6. Tuomas M. S. Lehtonen, 'Finlands erövring och frälsningshistoria: Sankt Henrik, Finlands kristnande och uppbyggandet av det förflutna', Helena Edgren, Tuukka Talvio & Eva Ahl (red.), *Sankt Henrik och Finlands kristnande* (Helsinki 2007), s. 7–26, här s. 16; se även den av Knut Drake refererade rapporten, Knut Drake, 'Dateringsproblem i Åbo domkyrka', *SKAS* 2011:3, s. 58–61, här s. 59, där årtalet helt styr analysen av byggnadsarkeologiska provtagningar. – Drake själv tycks inte heller ha tvivlat på att en invigning ägde rum 1300, Knut Drake, 'Der Dom zu Turku/Åbo. Holzkirche – Halle – Basilika', Ernst Badstübner et al. (Hrsg.), *Licht und Farbe in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums*, Studien zur Backsteinarchitektur 7 (Berlin 2005), s. 480–490, här s. 480; Knut Drake, 'Åbo domkyrkas första murade sakristia', *Hikuin* 33 (2006), s. 239–248, här s. 239; Knut Drake, 'Åbo gråstensdomkyrka', Hanna-Maria Pellinen (ed.), *Maasta, kivistä ja hengestä. Earth, stone and spirit. Markus Hiekkanen Festschrift* (Saarijärvi 2009), s. 182–191, här s. 182.
 7. Wolfgang Schmidt, *Paul Juusten och Finlands Gamla Biskopskrönika* [Rauma 1942], s. 92, 94.
 8. *Scriptores rerum svecicarum medii aevi* (SRS), Tom. III:2 (Upsaliae 1871&1876), s. 133.

klar att invigas, fanns där den nuvarande domkyrkan är belägen på Unikankare. Å andra sidan kan flytten ha påskyndats och underlätats av att det faktiskt fanns en redan invigd, äldre kyrka på platsen, nämligen en av de träkyrkor som enligt sentida forskning antas ha funnits före den nuvarande stenkyrkan och som ursprungligen alltså inte var domkyrka. Den skriftliga upplysningen i krönikan tvingar inte till någondera slutsatsen.

Även om det skriftliga källmaterialet är i det närmaste obefintligt, kan frågan om Åbo domkyrkas invigning enligt min mening problematiseras ytterligare något, om man tar hänsyn till liturgiska bruk, kyrkorättsliga föreskrifter och praxis. Kyrkans byggnadshistoria, sådan den framträder enbart genom undersökningarna av de materiella kvarlevorna, kan emellertid inte – hur noggrant de än studeras – bidra med några exakta årtal. Handlar det om en träkyrka, som det inte längre finns några spår av, har ju alla möjligheter till exakt datering gått förlorade.

Hur som helst bör man göra klart för sig vad som avsågs med en invigning av en kyrkobyggnad under högmedeltiden samt när en sådan fick äga rum, borde ske och faktiskt skedde. Så långt jag kunnat se, har just dessa aspekter inte beaktats i någon nämnvärd omfattning när frågan om Åbo domkyrkas invigning har diskuterats. Man har i stället huvudsakligen utgått från att överflyttningen av domkyrkan och biskopssätet år 1300 enligt vittnesbördet från biskopskrönikan nödvändigtvis innebar att domkyrkan såsom stenkyrka också ”invigdes” vid detta tillfälle. Men så behöver inte vara fallet. Överflyttningen av biskopssätet, eller annorlunda uttryckt, att man gjorde en annan kyrka än den i Korois till katedral var ett juridiskt förfarande; att domkyrkan invigdes var ett liturgiskt. Det skedde genom en omfattande, och som regel mycket påkostad, liturgi som leddes av biskopen och genomfördes med avseende på kyrkobyggnaden som helhet. Därutöver fanns mindre omfattande varianter: en kyrka kunde anses vara tagen i bruk – invigd – när en första (högtidlig) mässa hade celebrerats i den vid ett invigt altare. Enskilda altaren skulle invigas separat, om detta inte skedde/hade skett i samband med kyrkans invigning. Altarinvingningar kunde även äga rum i någon del av en under uppbyggnad varande kyrka, innan denna som helhet stod färdig. Dessutom kunde det inträffa att en kyrka behövde invigas på nytt, när den utsatts för omfattande skada eller förändring i fråga om byggnadsverket och/eller huvudaltaret.

Kyrkoinvigning – liturgi, kyrkorätt, praxis

I fråga om invigningsliturgin⁹ för kyrkobyggnaden i dess helhet varierade den latinska terminologin. Det så kallade romersk-germanska pontifikalet från mitten av 900-talet kom att spela en väsentlig roll i den utveckling inom den västliga kyrkan som ledde fram till en större enhetlighet när det gällde de liturgiska akter som leddes av biskopen.¹⁰ Om dessa användes i här aktuellt hänseende termerna *benedictio* eller *dedicatio ecclesiae*.¹¹ Den inflytelserike liturgikern Johannes Belethus (dödsår okänt) använde i sin kommentar till de kyrkliga riterna från 1100-talets andra hälft termen *consecratio ecclesiae*,¹² medan Guillelmus Durantis (d. 1296) i sin förklaring till liturgierna från början av 1290-talet använde både *dedicatio* och *consecratio* om kyrkoinvigningsriten.¹³

Endast två pontifikalen från Skandinavien har bevarats till vår tid, nämligen från Lund respektive Roskilde. De är sena i vårt perspektiv och hör till 1400-talet respektive 1500-talets början men går tillbaka på förebilder från 1200-talet, i synnerhet det i stort sett normerande pontifikale som sammanställdes av den nämnde Durantis. I dem brukades endast *dedicatio ecclesiae* om kyrkobyggnaden.¹⁴

I kyrkoinvigningsriten ingick invigningen av högaltaret som en integrerad del¹⁵ och denna hade därför ingen egen rubrik i pontifikalena. I den mån separata altarinvigningar omtalades eller fanns upptagna i

-
9. Övergripande om denna, se Alf Härdelin, *Världen som yta och fönster. Spiritualitet i medeltidens Sverige*, Sällskapet Runica et Mediævalia. Scripta minora 13 (Stockholm 2005), s. 116–122.
 10. Per Ström, *Paradisi recuperatio. Den romersk-germanska kyrkoinvigningens form och innebörd med en textutgåva till PRG XL baserad på nya handskriftsstudier* (Uppsala 1997), s. 32, 41.
 11. Se Cyrille Vogel & Reinhard Elze (éds), *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*. 1–2, Studi e testi 226–227 (Città del Vaticano 1963), s. 82, 124; Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 233.
 12. Johannes Belethus, *Symma de ecclesiasticis officiis*, ed. Heribert Douteil (Tvrnholti 1976), cap. 104a, 104aa.
 13. Guillelmus Durantis, *Rationale divinorum officiorum* I–IV, eds A. Davril & T. M. Thibodaeu (Tvrnholti 1995), I:6.
 14. Se Bengt Strömberg, *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden. En liturgihistorisk studie jämte edition av pontificale lundense enligt handskriften C 441 i Uppsala universitetsbibliotek och pontificale roscildense enligt medeltidshandskrift nr 43 i Lunds universitetsbibliotek* (Lund 1955), s. 107, 198.
 15. Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 59.

pontifikalena betecknades de i regel som *consecratio altaris*, men även här kunde *dedicatio* förekomma.¹⁶

Det föreligger ingen innehållslig skillnad i rituellt eller teologiskt hänseende vare sig liturgierna betecknades som *benedictio*, *consecratio* eller *dedicatio*; de olika orden avsåg alltså inte någon gradering av akterna. För att inte skapa förvirring i relation till modern tids språkbruk, där skillnad ibland görs mellan å ena sidan 'vigning', 'invigning' och 'konsekration' och å andra sidan (enkel) 'välsignelse', är det lämpligt att genomgående översätta de tre här aktuella medeltida latinska termerna med 'invigning'. Oavsett vilken beteckning som användes under medeltiden, var det biskopen som normalt och idealt sett ledde genomförandet av liturgin. Har då någon sådan invigning ägt rum i Åbo domkyrka och i så fall när?

En kyrkoinvigning företagen i enlighet med den pontifikala liturgin resulterade i åtminstone tre bestående förändringar i byggnaden. För det första – och det viktigaste – murades relikerna in i altaret eller altarskivan (eller altarna, om flera invigdes samtidigt). Relikgömman täcktes sedan med en platta av sten.¹⁷ Relikerna var således inte synliga men fanns där; de var nödvändiga och spelade en betydande roll för kyrkobyggnaden, något som hade sin grund i synen på materiell helighet. Till altarinvigningen hörde, för det andra, att biskopen smorde altarskivan med krisma, det vill säga olivolja blandad med väldoftande örter, vilken hade välsignats. En invigd altarskiva försågs ofta med så kallade konsekrationkors på ovansidan för att påminna om biskopens krisimation. Från högmedeltiden och framåt var korsens antal vanligtvis fem, symboliserande Kristi fem sår, och utmärkte de ställen – de fyra hörnen och mitten – som biskopen smort.¹⁸ Förekomsten av sådana kors har varierat i Norden liksom i det övriga Europa, men de har varit vanliga i Finland. Deras betydelse förefaller dock ha förändrats över tid.¹⁹ För det tredje gick biskopen runt inne i kyrkan och smorde kors

16. Durantis, *Rationale* I:7; se Strömberg, *Den pontifikala liturgin*, s. 135, 225; Mattias Karlsson, *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift* (Lund 2015), s. 23 f.

17. Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 63–66, 171–174; se instruktiv illustration i Karlsson, *Konstruktionen*, s. 21.

18. Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 59–63, 142–145.

19. Karlsson, *Konstruktionen*, s. 108–110.

med hjälp av krisma på tolv ställen på väggarna.²⁰ Dessa kunde sedan målas upp – om det inte skett tidigare – för att erinra om denna del av kyrkoinvigningsriten, vilken symboliskt visade hän på apostlarna som förmedlare av den rätta läran.²¹

Om man påträffar de tre nyss beskrivna fenomenen, det vill säga relikgömman, korsen på altarskivan och korsen på väggarna, kan man utgå från att kyrkan som helhet blivit invigd enligt den liturgi som brukades under högmedeltiden i den västliga kyrkan. Men det går givetvis inte att utifrån enbart detta sluta sig till precis när invigningen skedde. För att något sådant ska vara möjligt krävs skriftlig dokumentation som på ett rimligt sätt kan bekräfta när den liturgiska akten ägt rum.

Utöver vad som skedde vid en sådan fullständig invigning förekom också, vilket ånyo bör understrykas här, separata altarinvigningar.²² Sådana kunde äga rum både före och efter kyrkoinvigningen. I det förra fallet kunde en kyrka, som ännu inte hade genomgått biskoplig invigning i sin helhet, ha brukbara altaren under dess uppbyggnadsfas(er), i det senare kunde det röra sig om ett nytt altare i en redan invigd kyrka. Enligt den kanoniska rättens föreskrifter från påven Alexander III (1159–1181) skulle ett altare som flyttats invigas på nytt, och så skulle också ske om altarskivan skadats; kyrkobyggnaden behövde då inte undergå ny invigning, men det var ändå inte förbjudet att företa en sådan, framhöll påven.²³ Man räknade dock med olika grader av förstörelse. Påven Innocentius III (1198–1216) klargjorde beträffande en träkyrka som utsatts för brand, att om väggarna förblivit oskadda och altaret inte flyttats och inte blivit ansenligt (*enormiter*) skadat, så behövde man varken inviga (*consecrare*) kyrkan eller altaret på nytt.²⁴ Det behövs inte så mycket fantasi för att förstå att en sådan föreskrift kunde ge upphov till skilda tolkningar av vad som var förstörelse, när man stod inför en verklig situation, särskilt med tanke på de anse- nliga kostnader som en ny kyrkoinvigning innebar för sockenborna på

20. Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 143.

21. Se även Sven-Erik Pernler, 'Att bygga och namnge ett tempel', Claes Theliander (red.), *Kyrka och tro på medeltidens Gotland. Till minne av Gunnar Svahnström (1915–2012)*, Gotländskt arkiv 85 (Visby 2013), s. 29–42, här s. 33.

22. Om altarinvigningar, se Mattias Karlssons noggranna genomgång, Karlsson, *Konstruktionen*, s. 49–53.

23. X 3, 40, 1, Æmiliius Friedberg (ed.), *Corpus Iuris Canonici*. 1–2 (Lipsiae 1879–1881), 2, sp. 633.

24. X 3, 40, 6, Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*. 2, sp. 634.

landsbygden. Hur man resonerade kring domkyrkor i detta avseende framgår inte av något material.

När skulle då en kyrkoinvigning äga rum? Något svar på den frågan finns inte. Emellertid innebar en bestämmelse som finns upptagen i Gratianus *Decretum*, det vill säga den grundläggande samlingen av rättsliga föreskrifter för den medeltida västkyrkan från cirka 1140, att mässan inte fick celebreras var som helst. Det fick endast ske på sådana platser som invigts (*consecrare*) av en biskop eller där han i övrigt tillåtit det. Föreskriften härrör från det inflytelserika koncilium som hölls i den tyska staden Trebur år 895. Den spreds därefter bland de mest betydelsefulla av den tidiga medeltidens rättslärde.²⁵ I den mån de kyrkorättsliga idealen efterlevdes betyder det att man vanligtvis strävade efter att få en kyrka invigd så snart den stod färdig. Som jag kommer att visa var detta dock inte alltid fallet. Samtidigt bör det påpekas att alla svenska landskapslagar, nedtecknade mellan cirka 1250 och 1350, utgår i sina något olika formuleringar från att en kyrkobyggnad skulle invigas av biskopen, så snart den var färdigbyggd och övriga nödvändiga krav hade uppfyllts. Dit hörde exempelvis att det skulle finnas ekonomiska tillgångar för att hålla kyrkan med präst och prästgård,²⁶ något som hade sin direkta bakgrund i det kanoniskrättsliga tänkandet. Emellertid avsåg landskapslagarnas föreskrifter sockenkyrkor på landsbygden; beträffande domkyrkor var förhållandena mer sammansatta, inte minst på grund av deras storlek, vilken som regel medförde en långt utdragen byggnadstid.

Trots den betydelsefulla ställning som beslutet från konciliet i Trebur hade, och trots den omfattande spridningen av det, följdes det inte överallt. Ännu 1237 konstaterades vid ett koncilium i London att åtskilliga kyrkor, ja även katedraler, som stått färdiga sedan länge, inte hade blivit vederbörligen invigda (*nondum tamen sunt consecratae oleo sanctificationis*). Det borde bli ändring på detta, varför konciliet föreskrev att invigningar skulle ske inom en tvåårsperiod, där sådana ännu inte ägt rum. Inte heller detta beslut hade fullt önskad effekt, eftersom föreskriften måste upprepas vid ett koncilium 1268, också det i

25. De con. D1 c. 12, Friedberg *Corpus Iuris Canonici*. 1, sp. 1297.

26. Se Östgötalagen Kyrkobalken (Kk) 1, 2; Upplandslagen Kk 4; Södermannalagen Kk 5; Hälsingelagen Kk 4; Dalagen Kk 1; Västmannalagen Kk 3; (Äldre Västgötalagen Kk 2); Yngre Västgötalagen Kk 2; Tiohäradsagen Kk 13.

London.²⁷ Mot bakgrund av vår kännedom om praxis i övrigt bör detta inte betraktas som särskilt märkligt. Fastän den nämnda föreskriften från Trebur infogats i Gratianus *Decretum*, utgick påven Gregorius IX (1227–1241) i två dekretaler från att det fanns kyrkobyggnader som inte var invigda (*ecclesiae non consecratae*) men ändå fungerade fullt ut, det vill säga med celebration av mässan och ställning som heliga platser, *loci sacri*.²⁸ Deras helighet kunde därför skadas (*pollutio/violatio*) till följd av att vissa med byggnaden oförenliga handlingar utfördes, exempelvis sådana som förorsakade blodsutgjutelse. Dyliga kyrkor borde dock enligt påven invigas (*consecrare*) så snart som möjligt.²⁹

Det kanoniskrättsliga idealet framstår alltså med tydlighet: biskoplig invigning, oavsett vilken beteckning som användes (*benedictio, dedicatio, consecratio*), var det nödvändiga. Liturgin för denna akt konsoliderades under 1100-talet och fanns således till hands, när domkyrkobyggena genomfördes i det medeltida Sverige. Praxis innebar emellertid att den inte tillämpades överallt. Firandet av en första högtidlig mässa i en icke invigd kyrka räckte för att den, i enlighet med fornkyrklig praxis, skulle anses ha blivit tagen i bruk på ett korrekt sätt,³⁰ och den kunde därefter fungera för alla avsedda ändamål, varibland celebrerandet av mässan intog en särställning.

Den varierande praxis, som kommit till uttryck i det här anförda kyrkorättsliga materialet, ska ses mot bakgrund av att man på olika sätt anpassade sig eller tvingades anpassa sig till den aktuella verkligheten, något som varken påverkade den liturgihistoriska utvecklingen av pontifikalet eller de kyrkorättsliga idealen. Per Ström har i sin doktorsavhandling om kyrkoinvigningsriten³¹ lyft fram tre exempel. De hänför sig visserligen till den första delen av 1000-talet, men de kan brukas som belysande exempel också för 1200-talets senare del och även därefter, när Åbo domkyrka kan tas med i bilden (jämför vad som sagts ovan om besluten vid koncilierna i London).

27. I. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum [...] collectio*, Band 23 (Venetiis 1779. Nytryck Paris & Leipzig 1903), sp. 444 f., 1218; Gunnar Smedberg, *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie* (Lund 1973), s. 104 not 1.

28. För Nordens del finns belägg för fungerande kyrkor, som betecknades som *non dedicata* från Island och Norge. Se Karlsson, *Konstruktionen*, s. 24 not 71 och där anförd litteratur.

29. X 3, 40, 10, Friedberg, *Corpus Iuris Canonici* 2, sp. 635; X 3, 49, 9, Friedberg, *Corpus Iuris Canonici* 2, sp. 657.

30. Se Smedberg, *Nordens första kyrkor*, s. 102 f.

31. Ström, *Paradisi recuperatio*.

Klosterkyrkan i Gandersheim invigdes 1007 efter att ha stått färdig i sex och ett halvt år. Invigningen hade skjutits upp på grund av en strid mellan ärkebiskopen av Mainz och biskopen av Hildesheim. Domkyrkan i Bamberg, den tysk-romerske kejsarens ”egen” kyrka, invigdes 1012 på kejsar Henrik II:s födelsedag, men den var långt ifrån färdigbyggd. Sankt Michael i Hildesheim invigdes 1022, men kyrkobyggnaden var inte färdig i sin helhet. Att det blev just det året torde ha berott på att initiativtagaren till kyrkobygget, biskop Bernward, kände att döden var nära förestående. År 1026 invigdes nya delar av denna kyrka, och 1033 förrättades – med Per Ströms ord – en ”slutkonsekration”. År 1035 omvigdes kyrkan efter en brand.³² Ström talar också om ”kyrkor som dedicerades preliminärt i ofärdigt skick”. Han menade att kyrkans huvudaltare därvid fick sin invigning och att något annat, nyss färdigställt altare invigdes vid den ”mer definitiva invigningen” av kyrkan.³³

Det har således funnits en rad variationer i fråga om praxis vilka styrts av olika från varandra väsensskilda faktorer när det gäller kyrkors invigning(ar). Hur dessa sedan gått till i detalj i det enskilda fallet är oåtkomligt för oss, eftersom det oftast saknas källmaterial som ger upplysningar om enskilda altarinvigningar respektive när en fullständig invigning ägde rum.

De svenska domkyrkorna

Hur förhållandena i detta avseende gestaltade sig i den svenska kyrkoprovinnsen går inte att klarlägga med någon större precision på grund av den välkända bristen på källmaterial. Som redan noterats, förutsatte de svenska landskapslagarna att biskoplig invigning av sockenkyrkor ägde rum så snart dessa var färdiga. Praxis härvidlag förblir dock i det närmaste okänd för Sveriges del. Beträffande de svenska medeltida katedralerna i Gamla Uppsala, Linköping, Skara, Strängnäs, Uppsala, Västerås och Växjö är en på året daterad invigningsakt med säkerhet dokumenterad endast för domkyrkan i Uppsala. Det är emellertid ändå betydande för uppfattningarna om Åbo domkyrka att här först presentera vad vi faktiskt vet om de nämnda domkyrkorna.

Vår kännedom om genomförd invigning (och invigningsdag) kommer främst från påvliga avlatsbrev, även om slumpmässigt bevarade

32. Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 43–47.

33. Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 59 f.

anteckningar om detta finns och kan finnas i andra, men få och spridda sammanhang, exempelvis testamenten, krönikor och annalistiska anteckningar. Jag har givetvis inte haft möjlighet att gå igenom allt tänkbart material.

Avlatsbrev är till sin karaktär relativt stereotypa och har, vad gäller såväl struktur som innehåll, utmärkande drag som inte förändrades särskilt mycket under medeltidens gång.³⁴ Dock finns för vårt intresse väsentliga skillnader mellan somliga av dem, nämligen i fråga om huruvida de innehåller avlat både för stöd till kyrkans byggnad/uppbyggande/reparation och för besök i kyrkan på bestämda, angivna dagar eller endast endera.

Byggnadsavlaten uttrycktes ofta med formuleringen ”att räcka (en) hjälpande hand/händer” (*qui [...] manum/us porrexerint adiutricem/es*), vilket kan ha varit ett uttryck för såväl konkret hjälp som mer symbolisk sådan i form av ekonomiska bidrag. I somliga fall handlar det om att ge bidrag till kyrkans byggnadsfond, dess *fabrica*. Byggnadsavlaten indikerar att kyrkobyggnaden var under uppförande eller genomgick reparation efter större skada. Ibland gjordes ytterligare preciseringar om detta. Samtidigt är innebörden av ordet *fabrica* något svåråtkomlig i vissa sammanhang. Det kan syfta på att kyrkan höll på att byggas, men byggnadsfonden fanns kvar för att kyrkan skulle kunna hållas i stånd också sedan den stått färdig och eventuellt invigts.

Besöksavlaten³⁵ innebar att den som besökte en bestämd kyrka på en bestämd dag eller flera uttryckligen angivna dagar³⁶ för att bedja och/eller lyssna till mässor och andra slags gudstjänster erhöll ett visst mått av avlat. Detta angavs till en början mest i antal dagar men under senmedeltiden även i år och dagar. Med formuleringen *in (die) dedicationis ecclesiae* eller snarlika meddelades, i den mån det alls skedde, att också kyrkans invigningsdag, kyrkmässodagen, gav avlat. En sådan formulering åtminstone indikerar att kyrkan invigts i pontifikal mening, även om det kan råda tveksamhet om detta, beroende på de standardiserade formuleringarna i de påvliga avlatsbullorna. Texten kanske bara utsäger att avlat beviljades på kyrkans invigningsdag,

34. Till detta, se Carl-Gustaf Andréns klagörande översikt, Carl-Gustaf André, 'Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift', Johnny Hagberg (red.), *Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift* (Skara 2006), s. 9–50, här s. 18–30.

35. Se André, 'Avlatsbrev', s. 33–35.

36. Som exempel, se André, 'Avlatsbrev', s. 23.

under förutsättning att en sådan dag fanns. Att undersöka huruvida avlatsbullorna i detta avseende haft täckning i verkligheten skulle kräva en specialstudie, som kanske inte ens är möjlig att genomföra för den svenska kyrkoprovinsen. Till detta kommer också frågan om hur väl de avlatsbeviljande påvarna kände till de exakta förhållandena i den svenska kyrkoprovinsen och därmed vilken faktisk information de fått i de suppliker som efterfrågade avlatsprivilegier. Hur det än förhåller sig med detta kan avlatsbrevet vara till någon hjälp för förståelsen av en bestämd kyrkas tillkomst och fortsatta öden, men det måste understrykas att vi inte längre har tillgång till alla avlatsbrev som funnits.

Låt oss börja den följande materialredovisningen från söder.

En (dom)kyrka har funnits i Växjö från senare delen av 1100-talet.³⁷ Det äldsta skriftliga omnämmandet av Växjö (dom)kyrka finns i ett testamente från 1273.³⁸ I en annalistisk anteckning från omkring 1290 heter det under året 1276 att ”kyrkan i Växjö sattes i brand / brändes ner (*incensa est*) av den danske kungen V[aldemar]”.³⁹ Ett sekulärt domkapitel är belagt 1280.⁴⁰ År 1287 gavs en testamentarisk gåva till kyrkans byggnad/byggande (*ad structuram ecclesie Wexionensis*).⁴¹ Först från mitten av 1300-talet återfinns avlatsprivilegier för domkyrkan. Den 17 juli 1352 vände sig kung Magnus (Eriksson) till påven Clemens VI (1342–1352) och bad om avlatsförmåner, därför att den ”första domkyrkan i hans rike, nämligen Växjö”, sedan länge varit ödelagd på grund av fattigdom, men den hade återställts genom kungens frikostiga gåvor. Påven tillmötesgick kungen, och 100 dagars avlat beviljades dem som besökte kyrkan på bland annat dess invigningsdag.⁴² Detta är alltså det tidigaste kända omnämmandet av invigningsdagen. Den 2 april 1370 beviljade påven Urban V (1362–1370) 100 dagars avlat åt dem som dels villigt räckte hjälpande händer till återuppbyggandet av kyrkan, som

37. Om denna, se Evald Gustafsson & Marian Ullén, *Växjö domkyrka*, Sveriges kyrkor 136 (Stockholm 1970), s. 60–71.

38. *Diplomatarium Suecanum* (DS) 1– (Stockholm 1829–), DS 565 = *Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrevet*, www.riksarkivet.se (SDHK) nr 925.

39. Gustafsson & Ullén, *Växjö domkyrka*, s. 76; Göte Paulsson, *Annales suecici medii aevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven* (Lund 1974), s. 262. En annan annal anger året 1277, Paulsson *Annales suecici*, s. 296.

40. Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria 2: Hög- och senmedeltid* (Stockholm 1999), s. 24.

41. DS 951 = SDHK nr 1389.

42. DS 5362, 5364 = SDHK nr 6414, 6412; se även Gustafsson & Ullén, *Växjö domkyrka*, s. 91 f.

sedan lång tid tillbaka eldhärjats under de krig som pågått, dels besökte kyrkan på bland annat invigningsdagen.⁴³ Den 26 mars 1395 beviljade påven Bonifatius IX (1389–1404) 100 dagars avlat åt dem som räckte hjälpande händer, eftersom kyrkan höll på att förfalla (”bli ruin”) och därför var i behov av omfattande reparation, respektive besökte den på en rad olika dagar, bland annat invigningsdagen.⁴⁴ Den 7 februari 1399 beviljade samme påve i en mer kortfattad bulla sju års och sju kvadrageners (40-dagarsperioder av botgöring) avlat.⁴⁵ Den 13 februari 1401 upprepade samme påve den föregående bullan med sju års och sju kvadrageners avlat. Nu avsåg den uttryckligen dem som bidrog till den reparation som kyrkan behövde genomgå. Den gällde även bidrag till byggnadsfonden och bevarandet (*ad eius reparationem seu fabricam aut conservationem*) eller besök på vissa bestämda dagar. Emellertid nämndes inte invigningsdagen i någon av bullorna.⁴⁶

En romansk domkyrka anses ha funnits i Linköping omkring 1100. Ungefärligen på 1230-talet började den ersättas av en gotisk.⁴⁷ Ett sekulärt domkapitel inrättades 1232.⁴⁸ Den första kända bullan avseende denna kyrka utfärdades av påven Gregorius IX den 2 november 1232. Där uppmanade han prästerna i Linköpings stift att bistå det påbörjade domkyrkobygget, så att det skulle kunna avslutas.⁴⁹ En motsvarande vädjan kom från påven Innocentius IV (1243–1254) den 9 augusti 1245.⁵⁰ Den 20 december 1247 gav den påvliga legaten, kardinalbiskopen Vilhelm av Sabina tillstånd att någon del av alla kyrkors tionde i stiftet skulle brukas för att domkyrkan skulle kunna fullbordas. Han hade själv sett att den ännu inte var färdig, framhöll han.⁵¹ Den 23 maj 1289 beviljade påven Nicolaus IV (1288–1292) ett års och 40 dagars avlat åt dem som på vissa dagar besökte Linköpings domkyrka. Inget nämndes om kyrkans invigningsdag eller stöd för dess byggnadskassa, däremot

43. DS 8089 = SDHK nr 9663.

44. Gustafsson & Ullén, *Växjö domkyrka*, s. 92; Reg. Lat. 36. f. 254, v., K. H. Karlssons avskrifter ur Vatikanarkivet i Riksarkivet, Stockholm (KHK), Riksarkivet (RA).

45. Gustafsson & Ullén, *Växjö domkyrka*, s. 92; Reg. Lat. 71 fol. 77, KHK, RA.

46. DS 2850 = SDHK nr 15571.

47. Göran Tagesson, *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping* (Stockholm 2002), s. 27–7282.

48. Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, s. 23.

49. DS 272 = SDHK nr 486.

50. DS 327 = SDHK nr 557.

51. DS 354 = SDHK nr 600.

att den var uppförd (*constructa*) till apostlarna Petri och Pauli ära.⁵² Den 27 januari 1321 förnyade kung Magnus (Eriksson) de rättigheter för domkyrkan som beviljats av nyssnämnde legat till stöd för dess *fabrica*. Det ansågs att kyrkan skulle komma att stå färdig inom en sexårsperiod.⁵³ Kaniken Nils Sigvastsson från Uppsala anhöll troligen 1322 hos påven om ett års och 40 dagars avlat bland annat på Linköpings domkyrkas invigningsdag. Detta är första kända gången som invigningsdagen är omnämnd. Enligt kaniken hade kyrkan skyddshelgon (*patroni*), nämligen, som nyss nämnts, apostlarna Petrus och Paulus.⁵⁴ I februari 1328 var emellertid domkyrkan ännu inte färdig, och en kommission tillsattes med uppgift att förklara när domkyrkobygget kunde anses vara helt fullbordat (*fabricam seu structuram ecclesie prefate perfectum et omnino completam*). Utfärdare av brevet var biskop Karl av Linköping, och kommissionen skulle bestå av lagmännen från Östergötland, Tiohärads och Öland, domkyrkans betydelsefullare kaniker samt andra omdömesgilla klerker och lekmän.⁵⁵ År 1337 bekräftade kungen på nytt sin ovan nämnda förnyelse av kardinallegatens tillstånd, eftersom domkyrkan var under byggande.⁵⁶ Den 18 maj 1349 beviljade påven Clemens VI i två bullor dels dem ett års och 40 dagars avlat som besökte domkyrkan på vissa dagar, dels dem ett års och 40 dagar som räckte hjälpande händer åt kyrkan, ”som sedan länge har hållit på att byggas.” Kyrkan anges vara grundlagd (*fundata*) till apostlarna Petri och Pauli ära.⁵⁷ Den 20 november 1400 beviljade påven Bonifatius IX dem som räckte hjälpande händer till kyrkans bevarande och *fabrica* eller besökte den, avlat motsvarande (*ad instar*) den som gavs vid besök i Markuskyrkan i Venedig.⁵⁸ I en ny bulla av den 17 juni 1403 utlovade samme påve tre års och tre kvadragens avlat åt dem som räckte hjälpande händer åt byggnadsfonden (kyrkan sades vara söndervittrad på grund av ålder och i behov av omfattande och kostsamma reparationer) och för besök i den på vissa dagar, bland dem invigningsdagen.⁵⁹ Från 1412 härrör

52. DS 992 = SDHK nr 1451.

53. DS 2282 = SDHK nr 3065.

54. DS 2322 s. 533 = SDHK nr 3118.

55. DS 2655 = SDHK nr 3527.

56. DS 3282 = SDHK nr 4324.

57. DS 4431, 4432 = SDHK nr 5759, 5758.

58. RA KHK Reg. Lat. 87 fol. 195; se även Yngve Brilioth, *Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt 1363–1414* (Uppsala 1925), s. 285 f.

59. SD 2970 = SDHK nr 16111.

ytterligare tre avlatsbrev av annorlunda karaktär men sinsemellan lika. De avsåg personer som i domkyrkan förrättade vissa andakter. Någon invigningsdag nämndes inte och inte heller några andra festdagar.⁶⁰ Den 20 december 1518 beviljade den påvlige nuntien Arcimboldus dem som besökte Linköpings domkyrka på vissa dagar avlat, som motsvarade den som gavs vid besök i kyrkorna S:t Sebastian och S:t Johannes in Laterano i Rom.⁶¹

Enligt den äldsta krönikan över Skaras biskopar ska biskop Styrbjörn ha fört domkyrkobyggnaden så när till fullbordan, när han avled omkring 1130. Hans efterträdare Ödgrim ska ha fullbordat den och invigt den till jungfru Marie ära,⁶² något som i så fall kan ha skett omkring 1150. Krönikan anses tillkommen omkring 1240 men nedtecknades först år 1325.⁶³ Frågan är vilken tilltro som bör sättas till dessa uppgifter,⁶⁴ men skulle de vara korrekta, informerar de om den äldsta domkyrko-invigningen i det medeltida Sverige. Hur som helst avser den inte den gotiska kyrka som finns i dag, även om det antagits att rester av den romanska, av biskop Ödgrim invigda kyrkan fortfarande finns i långhuset.⁶⁵ Ett regulärt domkapitel kan ha funnits sedan 1220 och ett sekulärt med säkerhet 1257.⁶⁶ Den gotiska kyrkan påbörjades sannolikt på 1260- eller 1270-talet.⁶⁷ Det äldsta belägget för att invigningsdagen nämns är från 1322, då den tidigare nämnda kaniken Nils Sigvastsson från Uppsala anhöll hos påven om avlat för Skara domkyrka, inkluderande invigningsdagen. Kyrkan anges vara ”märkt med Marias namn” (*Marie vocabulo insignata*).⁶⁸ Den 28 februari 1377 beviljade påven Gregorius XI (1370–1378) 100 respektive 50 dagars avlat för dem som

60. SD 1515, 1539, 1601 = SDHK nr 17759, 17787, 17861.

61. DN 17:2 nr 1183; SDHK nr 38227.

62. Se Ivar Lindquist, *Västgötalagens litterära bilagor. Medeltida svensk småberättelsekonst på poesi och prosa* (Lund 1941), s. 46.

63. Se Ernst Nygren, 'Biskopslängder', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 1, sp. 628–630, här sp. 629.

64. Se Jan Arvid Hellström, *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid* (Stockholm 1971), s. 48.

65. Så Axel L. Romdahl, 'Medeltiden', *Skara domkyrkas byggnadshistoria* (Uppsala 1928), s. 3–45, här s. 16, men det kanske är tveksamt. Ragnar Sigsjö nämner i vilket fall som helst inget om detta, se Ragnar Sigsjö, *Skara domkyrka. Kort historik och vägledning* (Skara 2005), s. 9–13.

66. Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, s. 23 f.

67. Sigsjö, *Skara domkyrka*, s. 15.

68. DS 2322 s. 533 = SDHK nr 3118.

räckte hjälpande händer och besökte Skara domkyrka på bland annat dess invigningsdag och bidrog till dess reparation, efter att den till största delen hade eldhärjats under krigen.⁶⁹ I ett påvligt avlatsbrev för Skara domkyrka den 9 februari 1402 beviljade påven Bonifatius IX avlat motsvarande den som gavs för besök i kyrkan S:ta Maria in Portiuncula utanför Assisi för hjälp till byggnadsfonden eller kyrkans fullbordan samt för besök på jungfru Marie upptagelses dag. Påven uppgav sig ha fått höra att ”den påkostade och storståtliga” byggnaden var ”påbörjad men ännu ej fullbordad”.⁷⁰ Den 19 december 1406 angav påven Gregorius XII (1406–1415) invigningsdagen som en av avlatsdagarna med fem år och fem kvadragener för vissa av dem och 100 dagar för vissa andra.⁷¹

Strängnäs domkyrka är skriftligen belagd för första gången 1275 genom ett gåvobrev avseende kyrkobyggnaden, ”S:t Petri katedral i Strängnäs”.⁷² Enligt konsthistoriska undersökningar ”stod kärnkyrkans östligaste del under 1280-talet inför sin fullbordan”.⁷³ Ett domkapitel är belagt 1277.⁷⁴ Enligt Ericus Olais *Chronica regni gothorum*, författad omkring 1470, invigde (*consecrauit*) biskop Anund Strängnäs domkyrka, som han också hade låtit uppföra. Enligt samma källa brann den ner på själva invigningsdagen.⁷⁵ Något exakt årtal för denna händelse går inte att ange, men Anund var biskop av Strängnäs mellan åren 1275 och 1291.⁷⁶ Generellt har upplysningen betraktats som osäker ur källkritisk synvinkel, eftersom den skrevs ned först omkring 200 år efter den påstådda händelsen.⁷⁷ Samtidigt har det påpekats att Ericus uppgifter här möjligen bygger på annalistiska anteckningar,⁷⁸ något som skulle kunna innebära att trovärdigheten ökar, kanske avsevärt. Enligt ett avlatsbrev, utfärdat den 10 juli 1286 av fyra biskopar från den norska

69. DS 9434 = SDHK nr 41489.

70. SD 2906 = SDHK nr 15783; Johnny Hagberg (red.), *Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift* (Skara 2006), nr 5.

71. SD 3128 = SDHK nr 16802; Hagberg (red.), *Avlatsbrev*, nr 6.

72. DS 865 = SDHK nr 978.

73. Erik Bohrn, Sigurd Curman & Armin Tuulse, *Strängnäs domkyrka 1. Medeltidens byggnadshistoria*, Sveriges kyrkor 100 (Stockholm 1964), s. 176.

74. Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, s. 24.

75. Ericus Olai, *Chronica regni gothorum*, eds Ella Heuman & Jan Öberg (Stockholm 1993), s. 94.

76. Se Magnus Collmar, *Strängnäs stifts herdaminne 1. Medeltiden* (Nyköping 1977), s. 27.

77. Se Bohrn, Curman & Tuulse, *Strängnäs domkyrka*, s. 174.

78. Se Paulsson, *Annales suecici*, s. 355.

kyrkoprovinserna, hade domkyrkobygget i Strängnäs påbörjats. Avlat beviljades enligt standardformuleringen ”alla dem som är sant botfärdiga och har bekänt sina synder och räcker den nämnda kyrkan en hjälpande hand [...]”.⁷⁹ Inget nämndes om invigningsdag eller när byggnationen hade startat och hur långt den framskridit detta år. Emellertid hade kyrkan, som vi nyss sett, en skyddspatron 1275. Den 28 maj 1332 beviljade påven Johannes XXII (1316–1334) lite olika avlat beroende på vilken festdag det var fråga om, och till dem hörde invigningsdagen. Avlaten här för uppgick till 100 dagar för dem som räckte en hjälpande hand till reparations- och byggnadsarbeten.⁸⁰

Västerås domkyrka antas vara grundlagd på 1220- eller 1230-talet,⁸¹ men är skriftligen belagd för första gången 1277 i en kunglig bekräftelse av en donationsurkund avseende S:ta Marie kyrka i Aros.⁸² Enligt en uppgift som ibland anförs i moderna framställningar⁸³ och som återfinns i en krönika över Västerås biskopar, vilken nedtecknades av Peder Swart på 1500-talet, invigde biskop Karl kyrkan den 16 augusti 1271 ”till domkyrka”. Den dedicerades då till S:ta Maria.⁸⁴ Krönikan saknar emellertid trovärdighet, och eftersom uppgiften inte styrks av något annat oberoende källmaterial, måste den lämnas därhän. Att kyrkan var invigd 1277 bör det dock inte råda någon tvekan om, eftersom den nämnda donationen hade gjorts ”på kyrkans invigningsdag”. Hur långt byggenskapen hade framskridit 1277 råder det delade meningar om.⁸⁵ Ett sekulärt domkapitel är belagt 1288.⁸⁶ Den 6 januari 1331 beviljade påven Johannes XXII 100 dagars avlat åt dem som besökte Västerås domkyrka på bland annat invigningsdagen.⁸⁷ Vidare beviljade påven Innocentius VI (1352–1362) som svar på biskop Magnus supplik ett års och 40 dagars avlat den 14 juli 1353 åt dem som räckte hjälpande händer med anledning av kyrkans reparation. Någon invigningsdag

79. DS 916 = SDHK nr 1344.

80. DS 2928 = SDHK nr 3889.

81. August Hahr, *Västerås domkyrka. Beskrivning och byggnadshistorik* (Västerås 1923), s. 103.

82. DS 626 = SDHK nr 1017; Hahr, *Västerås domkyrka*, s. 103, 109.

83. Se exempelvis den problematiska men dock ofta konsulterade *Wikipedia*, s.v. ”Västerås domkyrka”.

84. SRS III:2, s. 120, 123.

85. Se Hahr, *Västerås domkyrka*, s. 99–113.

86. Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, s. 24.

87. DS 2824 = SDHK nr 3768.

nämndes inte, men bullan gällde i och för sig inte besök vid domkyrkan.⁸⁸

Den första domkyrkan i Uppsala utgjordes av den nuvarande församlingskyrkan i Gamla Uppsala, vilken antagligen föregåtts av en träkyrka.⁸⁹ Bygget av stenkyrkan har troligtvis påbörjats under 1150-talet, och förmodligen kunde den brukas under den förste ärkebiskopens, Stefans, ämbetsstid 1164–1185. De yngsta delarna kan ha slutförts under 1100-talets senare hälft.⁹⁰ Ett regulärt domkapitel fanns från slutet av 1100-talet och ett sekulärt från 1247/48.⁹¹ En jämförelsevis stor mängd avlatsbrev gällande domkyrkan i (Gamla) Uppsala finns bevarade, det äldsta utfärdat av påven Innocentius IV den 9 augusti 1245. Åt dem som räckte en hjälpande hand till den påbörjade återuppbyggnaden av den nedbrunna kyrkan gavs 40 dagars avlat.⁹² En i stort sett identisk bulla daterades den 1 december 1250.⁹³ Den 23 december samma år gavs 40 dagars avlat för besök i kyrkan på S:t Lars festdag, till vars ära kyrkan var grundlagd (*fundata*).⁹⁴ Den 23 oktober 1256 beviljade påven Alexander IV (1264–1261) 40 dagars avlat åt dem som besökte S:t Eriks grav i kyrkan på dennes festdag respektive på S:t Lars festdag.⁹⁵ Avlaten vid S:t Lars, ”till vars ära kyrkan är byggd” (*constructa*), upprepades av samme påve den 7 mars 1259 med 100 dagars avlat.⁹⁶ Den 6 oktober 1257 beviljade ärkebiskop Lars av Uppsala tillsammans med påven och fyra svenska suffraganbiskopar 40 dagars avlat vardera till invånarna i Hälsingland, Jämtland och Ångermanland för bidrag med hjälpande hand till domkyrkans återuppbyggnad.⁹⁷ Reparationsavlat med 100 dagar beviljade även den påvliga legaten kardinal Guido vid sitt besök i Kalmar den 15 juli 1266.⁹⁸ Den 21 oktober 1266 upprepade påven Clemens IV (1265–1268) 40-dagarsavlaten för besök på S:t Eriks

88. DS 5428 = SDHK nr 6597.

89. Hans Göthberg, Christian Lovén & Göran Dahlbäck, 'Domkyrkan i Gamla Uppsala', *Uppsala domkyrka 2. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivning*, Sveriges kyrkor 228 (Uppsala 2010), s. 11–63, här s. 38–40.

90. Göthberg, Lovén & Dahlbäck, 'Domkyrkan i Gamla Uppsala', s. 58.

91. *Ibid.*, s. 20–23.

92. DS 326 = SDHK nr 556.

93. DS 379 = SDHK nr 646.

94. DS 384 = SDHK nr 651.

95. DS 435, 436 = SDHK nr 740, 741.

96. DS 465 = SDHK nr 784.

97. DS 444 = SDHK nr 759.

98. DS 516 = SDHK nr 858.

dag.⁹⁹ Den 9 juni 1268 beviljade samme påve 100 dagars avlat för besök på Eriks- respektive Larsdagen.¹⁰⁰ Sistnämnda dag gav 40 dagars avlat från biskoparna av Strängnäs, Västerås och Åbo den 26 juni 1270.¹⁰¹ För besök på Eriks- respektive Larsdagen beviljades 40 dagars avlat av de svenska suffraganbiskoparna den 9 september 1271.¹⁰² Slutligen beviljade de svenska suffraganbiskoparna var och en 40 dagars avlat som räckte en hjälpende hand, i detta fall preciserat som ekonomiskt bistånd till domkapitlet, med anledning av flyttningen av domkyrkan ”till en mer lämplig och ansedd plats”.¹⁰³

När ärkebiskopssätet 1273 flyttades från dagens Gamla Uppsala till dåtidens Östra Aros, det vill säga dagens Uppsala, skedde det till en redan existerande kyrka, belägen på samma plats som den nuvarande domkyrkan. Den benämndes Trefaldighetskyrkan¹⁰⁴ (inte att förväxla med den ännu kvarvarande Trefaldighetskyrkan cirka 100 m söder om domkyrkan). Till den överfördes samma år Erik den heliges relik från Gamla Uppsala,¹⁰⁵ det vill säga skrinet med kungens kvarlevor.¹⁰⁶ Det får väl antas att Trefaldighetskyrkan var invigd på något sätt, särskilt som den förmodligen funnits i minst ett hundra år.¹⁰⁷ Denna vigning gällde då självfallet också efter att den blivit domkyrka 1273. År 1290 flyttades relikerna till den träkyrka som ersatte Trefaldighetskyrkan.¹⁰⁸ Inte heller i fråga om träkyrkan finns någon invigningsakt eller årtal för en eventuell sådan nämnda. Av annalistiska anteckningar framgår dock att denna kyrka byggdes (*constructa fuit*) respektive upprättades (*constituta fuit*) på Marie födelsedag, den 8 september 1290, då relikerna

99. DS 523 = SDHK nr 866.

100. DS 533 = SDHK nr 882.

101. DS 545 = SDHK nr 900.

102. DS 553 = SDHK nr 911.

103. DS 554 = SDHK nr 912.

104. Christian Lovén, 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', *Uppsala domkyrka 3. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning*, Sveriges kyrkor 229 (Uppsala 2010), s. 269–378, här s. 287 f.

105. *Ibid.*, s. 274–279.

106. Om det äldsta skrinet, se Herman Bengtsson, 'Bevarade och försvunna inventarier', *Uppsala domkyrka 5. Inredning och inventarier*, Sveriges kyrkor 231 (Uppsala 2010), s. 27–211, här s. 133–135.

107. Ronnie Carlsson & Christian Lovén, 'Uppsalas medeltida sockenkyrkor – en ombildning, två flyttningar och en problemlösande nygrundning', *Fornvännen* 2014:2, s. 101–117, här s. 114.

108. Lovén, 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', s. 262, 270, 303 f.

överfördes dit.¹⁰⁹ Det är möjligt att kyrkan då också invigdes på något sätt eller åtminstone betraktades som invigd, men att invigningsdagen så att säga doldes av den större festdag som Mariadagen innebar, därför att man ville begränsa antalet festdagar.¹¹⁰

Den 15 februari år 1291 utlovade påven Nicolaus IV avlat med ett år och 40 dagar åt dem som besökte Uppsala domkyrka på bland annat årsdagen av invigningen.¹¹¹ Enligt Christian Lovén kan detta vara en bekräftelse på att träkyrkan hade blivit invigd, såvida det inte är fråga om en av avlatsbrevets standardformuleringar.¹¹² Den 28 oktober 1295 beviljade påven Bonifatius VIII (1294–1303) ett års och 40 dagars avlat åt dem som besökte Uppsala domkyrka på vissa bestämda dagar.¹¹³ Inget nämndes här om invigningsdag. Samma dag beviljade han också 40 dagars avlat åt dem som med hjälpande hand gav understöd till återuppbyggandet av domkyrkan, eftersom den var illa åtgången (*consumata*) på grund av hög ålder.¹¹⁴ Den 22 november 1309 beviljade påven Clemens V (1305–1314) ett års och 40 dagars avlat för besök på bland annat domkyrkans invigningsdag.¹¹⁵ Den 28 oktober 1310 beviljade han dem 100 dagars avlat som räckte en hjälpande hand till uppbyggandet och fullbordandet av Uppsala domkyrka, eftersom ärkebiskopen och domkapitlet hade börjat bygga en ny domkyrka.¹¹⁶ År 1322 anhöll den tidigare nämnde kaniken i Uppsala Nils Sigvastsson hos påven om 40 dagars avlat eller mer på bland annat domkyrkans invigningsdag och även för dem som räckte en hjälpande hand till dess *fabrica* för uppförandet av kyrkan, vilken höll på att byggas upp från

109. Se Christian Lovén, Herman Bengtsson & Claes Gejrot, 'Domkyrkan i det skriftliga källmaterialet till 1600-talets början', *Uppsala domkyrka 1. Skriftliga källor. Arkivbildning*, Sveriges kyrkor 227 (Uppsala 2010), s. 39–149, här s. 50.

110. Jag tackar docent Christian Lovén, som muntligen framfört denna tanke i anslutning till docent Sven Helanders studier av den medeltida Uppsalaliturgin.

111. DS 1012 = SDHK nr 1506.

112. Lovén, 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', s. 270.

113. DS 1145 = SDHK nr 1675.

114. DS 1146 = SDHK nr 1676. Enligt Christian Lovén (e-brev till Bertil Nilsson 10.2.2015) måste bullan bygga på en missuppfattning från påvens sida, eftersom den uppenbarligen ger intryck av att avse kyrkan i Gamla Uppsala. Detta ger anledning till att reflektera över vilka andra missuppfattningar, sammanblandningar och eventuella överdrifter i fråga om behov och kyrkobyggnadernas tillstånd som kan föreligga i de påvliga avlatsbullorna. En undersökning av detta återstår emellertid att göra.

115. DS 3849, s. 360 = SDHK nr 5059, 2308

116. DS 1635 = SDHK nr 2387.

grunden.¹¹⁷ Lovén antar att ett nytt högaltare togs i bruk mellan åren 1314 och 1318, men det finns inga upplysningar om invigning av det.¹¹⁸ År 1344 angavs i förteckningen över Uppsala domkyrkas avlatsprivilegier att dessa, förutom besök på en rad dagar, också gällde för dem som räckte en hjälpande hand åt dess *fabrica*. Någon invigningsdag nämndes emellertid inte.¹¹⁹

Den 21 juni 1371 beviljade påven Gregorius XI ett års och 40 dagars respektive 100 dagars avlat för besök på en rad högtidsdagar, bland annat invigningsdagen och för dem som räckte hjälpande händer, eftersom han ”hade fått veta att Uppsala (dom)kyrka var i behov av en mycket kostnadskrävande reparation”.¹²⁰ Den 12 juli 1429 beviljade ett antal biskopar i den danska kyrkoprovinsen samt biskopen av Oslo besöksavlat med 40 dagar på en lång rad uppräknade festdagar samt för dem som bidrog till kyrkans *fabrica*, reparation eller uppbyggnad med mera. Kyrkan sägs sedan lång tid tillbaka (*abolim*) vara uppförd (*errecta*) till Guds samt de heliga martyrerne Lars och Eriks ära men ännu inte fullbordad på ett passande sätt.¹²¹ Den 2 augusti 1431 beviljade ärkebiskopen och ett antal biskopar i den svenska kyrkoprovinsen dem 40 dagars avlat som understödde uppbyggandet av Uppsala domkyrka, vars västra del just påbörjats.¹²² I ett tillägg från 1400-talet till *Registrum ecclesie Upsalensis*, upprättat 1344, anges den 7 juni 1435 (tredjedag pingst) som den dag då domkyrkan fick sin (slutgiltiga) invigning (trots att byggandet av kyrkans västparti alltså endast hade påbörjats vid denna tid). De huvudagerande var ärkebiskop Olof Larsson och biskop Thomas av Strängnäs, och närvarande var också många av rikets världsliga dignitärer.¹²³ Annandag jul 1466 invigdes högaltaret igen,

117. DS 2322, s. 534 = SDHK nr 3118.

118. Lovén 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', s. 271.

119. DS 3840 = SDHK nr 4952.

120. DS 8932 = SDHK nr 9958.

121. DN 16 nr 90; Lovén, Bengtsson & Gejrot 'Domkyrkan i det skriftliga källmaterialet', s. 77.

122. SDHK nr 21634; Lovén, Bengtsson & Gejrot 'Domkyrkan i det skriftliga källmaterialet', s. 78.

123. Johan Peringskiöld, *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata* (Stockholm 1719), s. 23: *Anno Domini Millesimo quadringentesimo tricesimo quinto, Consecrata fuit Ecclesia metropolis Upsalensis, septimo Idus Junii, que fuit tertia dies Pentecostes, per Reverendum in Christo patrem & dominum, Dominum Olavum Laurentii, Archiepiscopum Upsalensem, [...] nec non venerabilem virum, patrem & dominum, Dominum Thomam, Episcopum Strengianensem, presentibus ibidem multis nobilibus & potioribus regni Swecie*; Lovén 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', s. 271.

sedan det hade flyttats och höjts. Reliker från tidigare fanns redan i altaret.¹²⁴ Vid ett par tillfällen brann sedan kyrkan, och efter branden 1473 anhöll ärkebiskop Jakob Ulvsson hos påven om avlat och beskrev hur svårt skadad kyrkan var.¹²⁵ Att återställandet skulle ha resulterat i någon ny invigning finns emellertid inte dokumenterat, och Christian Lovén menar att ärkebiskopens anhållan innehöll överdrifter vad gäller beskrivningen av skadorna.¹²⁶

Det spretiga källmaterialet tillåter knappast några entydiga slutsatser om respektive domkyrkas invigning och vad som avsetts med termen kyrkorättsligt respektive liturgiskt. Tydligt är ändå att samtliga domkyrkor har betraktats som invigda, fastän de inte var färdigbyggda eller till och med långt ifrån färdigbyggda. Därför inställer sig frågan vad slags invigning det kan ha varit fråga om. Källorna ger emellertid inget svar. Endast beträffande Uppsala domkyrka finns ett sådant avseende den episkopala högtiden på tredjedag pingst 1435, men den ska ställas i relation till att kyrkan haft invigningsdag tidigare, för första gången omnämnd 1309 och att bygget som helhet ännu inte var avslutat 1435; högkoret tycks ha varit klart att tas i bruk senast 1318, men någon invigning av detta finns inte dokumenterad. Därtill gäller att skyddshelgon finns omnämnda för en del av domkyrkorna innan någon invigningsdag nämns och innan kyrkan fullbordats. Vidare har det funnits varianter i fråga om vilken typ av avlat som beviljats, byggnadsavlat eller besöksavlat eller bådadera. Det förefaller inte omedelbart givet att bullorna med enbart besöksavlat implicerar att kyrkan var färdig och invigd och att bullorna med endast byggnadsavlat implicerar att kyrkan inte var invigd. Detta skulle dock behöva granskas noggrannare.

Det förefaller även som att det förelåg ett nödvändigt samband mellan det faktum att en kyrka hade ett eller flera skyddshelgon och att den blivit episkopalt invigd enligt den pontifikala liturgin. Om detta förhållande inte förändrades under den tid som vi rör oss inom beträffande den svenska kyrkoprovinsens katedraler, skulle det kunna innebära att det äldsta belägget för en kyrkas titel/skyddshelgon också utgör det äldsta belägget för att den blivit invigd. Detta kan hävdas utifrån det romersk-germanska pontifikalet, enligt vilket biskopen

124. Lovén, 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', s. 304 f.; Lovén, Bengtsson & Gejrot, 'Domkyrkan i det skriftliga källmaterialet', s. 83.

125. Lovén, Bengtsson & Gejrot, 'Domkyrkan i det skriftliga källmaterialet', s. 85.

126. Lovén, 'Domkyrkans medeltida byggnadshistoria', s. 356.

framför kyrkporten till den ännu inte invigda kyrkan, men inom ramen för invigningsliturgin, skulle ge upplysningar till de närvarande om bland annat firande av årsdagen av kyrkoinvigningen samt ”till vilkens ära kyrkan byggts och invigts”. Han skulle alltså ange kyrkans namn och dessutom namnen på de helgon som skulle komma att vila där, syftande på de relikier som strax skulle komma att muras in i (hög) altaret.¹²⁷ Men detta innebär inte nödvändigtvis eller snarast inte alls att skyddshelgonets festdag och kyrkans invigningsdag sammanföll.¹²⁸ Man bör också lägga märke till att denna del av ritens var en integrerad del av liturgin avseende en i princip färdigbyggd kyrka. Till detta kommer att det tydligen inte var en helt enkel uppgift att avgöra när ett domkyrkobygge skulle anses vara fullbordat – för Linköpings del behövdes en hel representativ kommission för detta ändamål 1328, trots att såväl skyddshelgon som invigningsdag finns omnämnda 1289 respektive 1322, och trots att den uppenbarligen varit i bruk, till och med för en kunglig kröning som förrättades 1251.¹²⁹ Denna ägde alltså rum mer än sjuttio år innan man i Linköping ansåg att kyrkan snart skulle kunna stå färdig – vilket dessutom i realiteten inte blev fallet.

Åbo domkyrka

Den äldsta påvliga avlatsbullen är utfärdad av påven Alexander IV, daterad den 24 februari 1259. Den var ställd till biskopen och domkapitlet i Åbo och gällde den därvarande kyrka som var byggd (*constructa*) till jungfru Marie ära. Avlaten, 40 dagar, gällde besök i kyrkan på kyrkoårets Mariadagar. Någon invigningsdag nämns inte.¹³⁰ Såväl Jarl Gallén som Carl Jacob Gardberg menar att avlaten avsåg domkyrkan i Korois, trots att det uttryckligen står skrivet Åbo och inget annat.¹³¹ Men helt säker på att det gällde Korois kanske man inte ska vara. De båda forskarnas antagande utgår från att man i Rom inte skulle ha haft klart för sig skillnaden mellan Åbo och Korois, trots att man, enligt bullen, informerats av biskopen och kanikerna (*sicut asseritis*) om

127. Se Ström, *Paradisi recuperatio*, s. 170 med not 330.

128. Se Karlsson, *Konstruktionen*, s. 24, särskilt not 70.

129. DS 388 = SDHK nr 654.

130. *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok. Facsimile version of the 1890 edition...* (REA) [Helsinki] Riksarkivet, nr 13.

131. Jarl Gallén, 'Studier i Åbo domkyrkas Svartbok', *HTF* 63 (1978), s. 286–311, här s. 288–290; Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 28.

vilken kyrka avlaten skulle gälla. Handlar det kanske ändå inte om en kyrka på Unikankare som senare blev den första domkyrkan där?

Det tidigaste årtal som framförts såsom avseende invigningen av domkyrkan på Unikankare är 1292. Årtalet utgår från ett avlatsbrev, utfärdat av påven Nicolaus IV den 5 februari nämnda år. Av detta framgår att det fanns en *katedralis ecclesia beate Marie Aboensis* och att ett års och 40 dagars avlat erhöles om man besökte den *in anniversario die dedicacionis eiusdem ecclesie*.¹³² Jarl Gallén menade att även denna bulla gällde domkyrkan i Korois och avvisade uppfattningen att den skulle avse kyrkan på Unikankare med motiveringen att biskop Magnus ”icke före den 5 februari 1292 kunnat konsekra den nya domkyrkan”, eftersom han ännu den 21 augusti 1291 inte blivit biskopsvigd.¹³³ Argumentet är inte helt övertygande. Vi vet inte vad biskop Magnus hann med efter att han biskopsvigts. Ja, vi kan utifrån den pävliga bullan inte ens säga att det måste ha varit biskop Magnus som invigt kyrkan; det faktum att besöksavlat på invigningsdagen beviljades 1292 säger inget om vilket år den invigdes. Å andra sidan strider givetvis benämningen av kyrkan i Åbo som katedral 1292 mot uppgifterna i biskopskrönikan att kyrkan på Unikankare fick denna rättsliga ställning först 1300.

Den avlatsbulla för Åbo domkyrka som hänförts till 1295–1296 och påven Bonifatius VIII, där dedikationsdagen omnämns som en av avlatsdagarna, har av Gallén med fullständig säkerhet omdaterats till den 22 april 1391 och till påven Bonifatius IX (1389–1404); den återfinns i Lateranregistren med detta datum.¹³⁴ Denna bulla borde således ha utmönstrats ur diskussionen om förhållandena i Åbo på 1290-talet redan omedelbart efter att Galléns artikel publicerades 1978.

Enligt Carl Jacob Gardbergs uppfattning i *Åbo stads historia* från 1973 inleddes det nya domkyrkobygget av sten 1286.¹³⁵ Detta exakta årtal övergav han i senare framställningar, men noterade att bygget nämndes för första gången den 25 januari 1291.¹³⁶ Det skedde i ett

132. REA nr 16; DS 1059 = SDHK nr 1549.

133. Gallén, 'När blev Åbo biskopssäte?', s. 322; Gallén, 'Studier i Åbo domkyrkas Svartbok', s. 290 f.

134. Gallén, 'Studier i Åbo domkyrkas Svartbok', s. 291 f.; se även SDHK nr 13885; Reinh. Hausen (gen.), *Finlands medeltidsurkunder I–II –1430* (FMU) (Helsingfors 1910–1915), FMU I nr 999.

135. C. J. Gardberg, *Åbo stads historia. Från mitten av 1100-talet till år 1366* (Åbo 1973), s. 80.

136. C. J. Gardberg, 'Åbo domkyrkas tidigaste byggnadsskeden', *Finskt museum* 85 (1978), s. 39–51, här s. 44; Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 36.

tillkännagivande från Åbo domkapitel. Där talades om en ”sakristia till vår kyrka i Åbo”, och till denna sakristia drog sig de behöriga tillbaka till biskopsval efter att ha sjungit mässan i kyrkan.¹³⁷ Det fanns alltså en fungerande kyrka i Åbo, där mässan celebrerades. Varför skulle påven inte ha kunnat åsyfta denna kyrka med sin bulla 1292? Om man noggrant följde den kanoniska rätten krävdes alltså, som vi sett, en episkopal invigning eller ett biskopligt tillstånd för att mässan skulle få celebreras. Enbart en första mässa i enlighet med ett sådant medgivande kan mycket väl ha betraktats som *dies dedicationis*, när man vände sig till påven för att utverka avlatsförmåner, fastän kyrkan inte var färdigbyggd. Som vi sett från kontinenten och även från övriga stift i den svenska kyrkoprovinsen, var det inte omöjligt att inviga en kyrka som inte fullbordats. Det verkar snarare ha varit regel när det gällde domkyrkor. Så kanske har vi här ett belägg för – med Per Ströms terminologi – en kyrka ”som dedicerades preliminärt i ofärdigt skick”,¹³⁸ det vill säga den kyrka som kom att bli Åbo domkyrka, eller också är det fråga om en sedan tidigare existerande kyrka, vars juridiska status förändrades år 1300.

Ytterligare ett förhållande, som kan kasta nytt ljus över domkyrkan i Åbo bör beaktas. Knut Drake har i ett antal artiklar lanserat tanken att den domkyrka, som enligt hans uppfattning invigdes år 1300, var en träkyrka, liksom också den sakristia som det nämnda biskopsvalet förrättades i var av trä.¹³⁹ En stensakristia ska ha byggts först under tiden 1364–1370 eller i mitten av 1300-talet.¹⁴⁰ Tanken på en träkyrka har vunnit gehör också hos Markus Hiekkänen.¹⁴¹

Frågan om året för träkyrkans invigning är emellertid inte löst därmed. Likaså kvarstår fortfarande frågan om den kyrka som blev

137. FMU I nr 201: *Convenientibus igitur omnibus, qui voluerunt, debuerunt et poterunt commode interesse, in termino supradicto, cantata missa sancti spiritus et proposito verbo Dei, in sacristia ecclesiae nostrae Aboensis nos recepimus [...]*.

138. Se ovan sid. 723.

139. Knut Drake, 'Åbo domkyrkas äldre byggnadshistoria', Åsa Ringbon & Renja Suominen-Kokkonen (eds), *Songs of Ossian. Festschrift in honour of Professor Bo Ossian Lindberg* (Helsinki 2003), s. 129; Drake, 'Der Dom zu Turku', s. 483; Drake, 'Åbo domkyrkas första murade sakristia', s. 239, 247; Drake, 'Åbo gråstensdomkyrka', s. 189.

140. Drake, 'Åbo gråstensdomkyrka', s. 189; Drake, 'Dateringsproblem i Åbo domkyrka', s. 60; Knut Drake, 'The first conception of the masonry cathedral of Turku', Janne Harjula, Maija Helemaa & Janne Haarala (eds), *Times, things & places. 36 essays for Jussi-Pekka Taavitsainen* (Raisio 2011), s. 372–379, här s. 378.

141. Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*, s. 188.

domkyrka 1300 då var helt nybyggd – vilket väl inte kan betraktas som omöjligt, eftersom en inte alltför anspråksfull träkyrka kan ha uppförts relativt snabbt – eller om det handlade om den nyssnämnda kyrka som nämndes i avlatsbrevet 1292.

Med utgångspunkt från de grävningar som gjordes under åren 2005–2007 runt Unikankare framförde Knut Drake också tanken att kyrkan måste ha varit ”relativt anspråkslös”, eftersom området inte haft bebyggelse förrän mot slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet.¹⁴² Detta är knappast ett argument för kyrkans utformning. Man kan naturligtvis ha byggt en anseelig kyrka utanför stadsbebyggelsen, om man bara fann platsen lämplig. Samtidigt aktualiseras härmed ytterligare en problematik som bara kan antydast här, nämligen frågan om när staden Åbo grundades. Knut Drake ansåg att det skedde först omkring 1290 på ett obebott område.¹⁴³ I så fall undrar man varför dominikanerna valde att slå sig ner där de gjorde 1249, när de i samtliga övriga kända fall i Skandinavien etablerade sina konvent i städer, även om dessa i vissa fall var små.

Som redan påpekats inledningsvis finns inget källstöd för att en invigning ägde rum 1300. Biskopskrönikan nämner inget om detta. Emellertid har den tanken framförts, att man i Finland redan före 1290, det vill säga på biskop Johannes tid, skulle ha lagt vikt vid det ”magiska året 1300, som även var katolska kyrkans jubelår”, för att kyrkan på Unikankare skulle bli färdig för invigning och translation av S:t Henriks relikier.¹⁴⁴ Detta är dock en ren gissning som inte kan stödjas med några som helst källor. År 1300 var visserligen jubelår – det första i sitt slag – men det var inget som hade utlysts i förväg, så man kunde knappast planera för det. Det påbjöds nämligen med en påvlig bulla av Bonifatius VIII först den 22 februari 1300, sedan påven sett den stora tillströmningen av pilgrimer till Rom från julen 1299 och framåt. De förväntade sig avlat, och sådan skulle de få. Påven garanterade med den nämnda bullan från februari dem som besökte apostlarna Petri och Pauli basilikor i Rom under detta år ”fullständig förlåtelse för alla deras synder” (*non solum plenam et largiorem, immo plenissimam*

142. Drake, 'Åbo gråstensdomkyrka', s. 189 f.

143. Drake, 'Der Dom zu Turku', s. 483.

144. Antero Sinisalo, 'När välvdes Åbo domkyrka?', *Finskt museum* 88 (1981), s. 34–42, här s. 36; se även Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 40: "[...] det är inte uteslutet att invigningen och flyttningen med avsikt förlades till just det heliga året".

omnium suorum concedemus et concedimus veniam peccatorum).¹⁴⁵ Jubelåret var alltså i grunden en finansiell satsning från påvens sida med syfte att så många pilgrimer som möjligt skulle komma till Rom för att spendera pengar där. Att jubelåret 1300 skulle ha haft någon speciell relevans för vad som skedde lokalt i de olika kyrkoprovinserna går inte att visa. Dessutom krävde en förändring av kyrkobyggnadens (på Unikankare) rättsliga ställning till domkyrka inte en liturgisk akt, inte ens om de huvudsakliga delarna av S:t Henriks relikier¹⁴⁶ då högtidligen överfördes dit, eftersom där redan fanns en invigd kyrka, omnämnd 1292. Snarast kan man se skeendet i Åbo 1300 som en parallell till vad som hade skett i Uppsala 1273. Det finns alltså inget som tvingar till att Åbo domkyrka invigdes 1300.

Ytterligare ett dokument har på senare tid dragits in i diskussionen om domkyrkans invigning. Det är daterat den 20 juni 1309 och utgör en sigillerad bekräftelse på att ett brev från ärkebiskop Nils Kettilsson Hvit av Uppsala hade blivit offentligt uppläst på två platser i Åbo den 17 juni samma år. Här omtalas med självklarhet kyrkan i Åbo som domkyrka med omnämnande av både en kanik och katedralens official.¹⁴⁷ Kyrkan var alltså en fullt ut fungerande katedral. Nu har emellertid några forskare argumenterat för att domkyrkan inte var invigd 1309 och menat att om så hade varit, hade man angivit dedikationsdagen (17 juni) som datering för uppläsningen och inte, såsom är fallet, den helige Botulfs dag (också 17 juni).¹⁴⁸ Mot detta har Tuomas Heikkilä framhållit att eftersom uppläsningen skedde på anmodan från ärkebiskopen av Uppsala, var det naturligt att för dateringen uppge en i Norden allmänt känd helgondag och inte festdagen för Åbo domkyrkas skyddshelgon, trots att en sådan fanns.¹⁴⁹

I kalendarierna har Henriksfesten den 17 juni tidigast – som det förefaller – förts in mot slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet,¹⁵⁰ men den saknas i dominikanernas kalendarium från omkring 1400,

145. Se Herbert Thurston, *The Roman Jubilee. History and Ceremonial* (London 1925), s. 1–6 med bullan återgiven i sin helhet.

146. Om detta, se Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, s. 61.

147. FMU I nr 259.

148. Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, s. 63.

149. *Ibid.*, s. 63 f.

150. Se Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung* (Helsingfors 1925), s. 87, även s. 83, 160, 206–208.

något som av Aarno Malin betecknats som ”egendomligt”¹⁵¹ utan att han närmare utvecklade detta. Hur långt tillbaka i tiden detta datum kan föras förblir alltså oklart på grund av bristen på källor, och därmed är det tveksamt om det är relevant att dra in det i diskussionen om dokumentet från 1309, i synnerhet som den dagen kunde ändras av olika skäl.

Det är också värt att reflektera över vad som kan ha hänt med domkyrkan i fråga om invigningar även efter 1309. Främst gäller det kanske vad som skedde efter den brand 1318, som var en följd av att folk från Novgorod ödelade staden med dess domkyrka och även brände ner Kustö biskopsgård. Det fortsatta förloppet har betraktats som ”en gåtfull historia”.¹⁵² Gåtfullheten består däri att en kyrkoherde vid namn Ascer i Sagu socken i sitt testamente 1335 skrev att han fann det ”otillbörligt och synnerligen olämpligt” att domkyrkan i Åbo, stiftets moderkyrka, var övergiven och till största delen lagd i ruiner, medan sockenkyrkorna i hela Finland var välbyggda och vackert utsmyckade. Han testamenterade därför sin kvarlåtenskap till domkyrkans byggnadskassa att användas till dess kyrkan blivit fullbordad.¹⁵³

Frågan är alltså dels vad som hände med domkyrkan under tiden 1318–1335, om den som Ascer skrev var nästan ”helt lagd i ruiner” 1335. Den formuleringen indikerar väl dessutom att det var fråga om en stenkyrka. Hade det varit en träkyrka som Ascer avsåg, vore rimligtvis språkbruket annorlunda. Exempelvis kunde det ha hetat, såsom i en del andra dokument rörande domkyrkor i den svenska kyrkoprovinsen, att den var ”allvarligt skadad av brand” eller ”nästan nedbränd” *et cetera*. Vi känner till två donationer från den nämnda tidsperioden. År 1320 skänkte en borgare i Reval gods till Marie och Henriks kyrka i Åbo, närmare bestämt till dess *fabrica*.¹⁵⁴ I juni 1328 gäldade biskop Bengt av Åbo en skuld till domkyrkan som understöd till dess fullbordan.¹⁵⁵ Dessa dokument säger inget mer än att kyrkobygget inte ansågs vara avslutat.

Frågan gäller också om domkyrkan blev föremål för en ny invigning enligt den pontifikala liturgin, när den väl hade färdigställts igen. Att

151. Ibid., s. 93.

152. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 43.

153. REA nr 77; DS 3105 = SDHK nr 4110.

154. REA nr 27.

155. REA nr 45.

så skulle ske hörde till de kanoniskrättsliga kraven, när kyrkan utsatts för omfattande skada.

Hur den fortsatta utvecklingen av (till)byggnadsfaserna sett ut, kan inte fastställas med exakthet och har varit föremål för åtskillig diskussion. Uppenbart är emellertid att byggenskapen fortsatte med olika intensitet och i olika omfattning ända fram till 1400-talets slut.¹⁵⁶ I vilken mån dessa utbyggnader och delvis genomgripande förändringar av domkyrkan som helhet i praktiken har blivit föremål för de liturgiska akterna *dedicatio ecclesiae* respektive *consecratio altaris* går inte att avgöra. Omöjligt är det väl inte att ett flertal dedikationer kan ha förekommit, och klart är att åtskilliga altaren blivit invigda – 42 sådana förefaller ha kunnat beläggas.¹⁵⁷ Dessutom har bränder härjat domkyrkan 1425, 1429, 1442, 1458, möjligen 1464 och kanske vid flera andra tillfällen.¹⁵⁸ I vilken utsträckning dessa varit så omfattande att man ansett att domkyrkan förlorat sin vigning och således måste invigas på nytt enligt den pontifikala liturgin kan inte fastställas.

Ett antal avlatsbrev finns också bevarade från 1300- och 1400-talen. Den 24 november 1342 beviljade påven Clemens VI ett års och 40 dagars avlat åt dem som räckte hjälpande händer till kyrkans byggnadsfond, eftersom denna, enligt vad biskop Hemming meddelat påven, var i stort behov av bistånd.¹⁵⁹ Samma dag beviljade han en lika stor besöksavlat för ett stort antal festdagar. Någon invigningsdag nämndes dock inte.¹⁶⁰ Den 11 november 1353 beviljade påven Innocentius VI ett års och 40 dagars avlat för besök bland annat på Sankt Henriks dag, ”med vars namn kyrkan är märkt”, och invigningsdagen (vilka alltså inte sammanföll).¹⁶¹ Detta är alltså första gången efter 1292 som invigningsdagen är nämnd. Samma dag utlovade påven två års och två kvadragens avlat åt dem som räckte hjälpande händer till domkyrkans återuppbyggnad, sedan den, enligt vad biskop Hemming hade informerat om, hade härjats av de hedniska ryssarna. Kyrkan uppgavs

156. Se Markus Hiekkänen, *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology* (Helsinki 1994), s. 225–227; Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 36–100; Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot* samt Drakes artiklar.

157. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 109–114.

158. *Ibid.*, s. 60.

159. FMU I nr 477.

160. FMU I nr 478.

161. REA nr 155.

vara nedbrunnen till grunden och totalförstörd (*combusta funditus et destructa*), och de apostoliska privilegierna och avlatsförmånerna hade gått förlorade.¹⁶² Som Carl Jacob Gardberg påpekat, är det värt att notera att man ännu 1353 hänvisade till anfallet på Åbo 1318.¹⁶³ Det kan också noteras att kyrkan alltså betraktades som ”nedbrunnen till grunden”, något som skulle kunna indikera att det var fråga om en träkyrka, samtidigt som detta språkbruk inte stämmer överens med kyrkoherde Ascers år 1335 – om det nu var samma kyrkobyggnad som avsågs. Samtidigt kan det påpekas att man beträffande domkyrkan i (Gamla) Uppsala, som vi sett, ännu 1250 i avlatsbrevet hänvisade till den brand som inträffade i början av 1200-talet, kanske 1204.¹⁶⁴

Den 22 oktober 1366 utlovade påven Urban V besöksavlat med ett år och 40 dagar på bland annat invigningsdagen.¹⁶⁵ Den 28 mars 1377 utlovade påven Gregorius XI ett års och 40 dagars avlat såväl för stöd till byggnadsfonden som besök på bland annat invigningsdagen, och domkyrkan uppgavs vara ”uppbyggd och grundlagd (*constructa et fundata*) till Sankt Henriks ära och namn”.¹⁶⁶ Den 22 april 1391 utlovade påven Bonifatius IX tre års och tre kvadragens avlat för besök på invigningsdagen. Kyrkan sades vara grundad och byggd till jungfru Marie och Sankt Henriks ära.¹⁶⁷ Den 9 november 1412 beviljade fem kardinaler 100 dagars avlat åt dem som besökte Åbo domkyrka, som var invigd (*dedicata*) till jungfru Maria och Sankt Henrik, dess skyddshelgon, på invigningsdagen och räckte hjälpande händer till dess byggnadsfond, bevarande och uppehållande (*ad fabricam, conseruationem et sustentacionem*).¹⁶⁸ Och med motsvarande innehåll utfärdade fyra andra kardinaler ett avlatsbrev samma dag.¹⁶⁹ Den 18 januari 1418 gjordes en framställning till påven om tio års och tio kvadragens avlat för Åbo

162. FMU I nr 637.

163. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 44.

164. Se ovan sid. 731. Om eldsvådan och dess datering, se Hans Göthberg, ’Gamla Uppsala kyrka under domkyrkotiden’, *Uppsala domkyrka 2. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivning*, Sveriges kyrkor 228 (Uppsala 2010), s. 25–63, här s. 35, 45; Herman Bengtsson, ’Kyrkan’, Gunnar Granberg (red.), *Kyrkan i Gamla Uppsala. Från katedral till församlingskyrka* (Karlstad 2014), s. 33–54, här s. 33.

165. FMU I nr 755.

166. FMU I nr 855.

167. FMU I nr 999. Detta är den bulla som fram till Galléns analys trots vara från 1295–1296.

168. REA nr 334.

169. REA nr 355.

domkyrka, som funnits sedan länge (*dudum extitit fabricata*) till jungfru Marie, Sankt Henriks och Sankt Eriks ära, men som kollapsat och låg i ruiner.¹⁷⁰ Samtliga biskopar i den svenska kyrkoprovinsen utlovade 40 dagars avlat den 13 juni 1441 åt dem som förrättade andakt i Åbo domkyrka (och i stiftets övriga kyrkor och kapell) på dess invigningsdag.¹⁷¹ Den 8 mars 1443 beviljade konciliet i Basel 20 års avlat i vissa fall och i andra två års och 20 kvadragens avlat åt dem som besökte domkyrkan på bland annat invigningsdagen och bidrog till dess reparation och bevarande. Kyrkan sades ha härjats av brand två gånger inom några få år och dessutom plundrats av ryssar, ”så att det knappast finns hopp om att återställa och bevara” den.¹⁷² Den 11 april 1443 beviljade kardinallagen Alexander sju års och sju kvadragens avlat åt dem som besökte Åbo domkyrka på bland annat invigningsdagen med formuleringar som i stor utsträckning liknar dem i brevet från konciliet.¹⁷³ Den 1 juni 1445 beviljade påven Eugenius IV dem besöksavlat med sju år och sju kvadrager på Sankt Henriks translationsdag samt för understöd till byggnadsfonden. Också här framhölls att kyrkan brunnit och dessutom plundrats och nästan framstod som en ruin.¹⁷⁴

Avlatsbrevet för Åbo domkyrka, liksom för de övriga domkyrkorna i den svenska kyrkoprovinsen, kan inte systematiseras på något rimligt sätt och ger ingen nämnvärd ledning om det gäller att söka fastställa ett bestämt årtal för en kyrkoinvigning. Möjligen kan de bidra med en *terminus ante quem*. När besöksavlat på invigningsdagen beviljats, säger detta ingenting om vilket år kyrkan blivit invigd. Det avslöjar inte heller om det handlar om en ny invigningsdag, såvida invigning företagits på nytt efter brand eller annan omfattande förstörelse, eller om en ”gammal” invigningsdag använts för en ny invigning. Det finns alltså en rad olika möjligheter i fråga om vad som avses när avlatsbrevet för domkyrkorna nämner invigningsdagen. Dessutom finns även, som redan tidigare påpekats, den möjligheten att uppräkningsdagen av invigningsdagen ingått i standardformuleringar, vilka eventuellt också kan ha syftat på framtida förhållanden, och avlaten alltså börjat gälla när kyrkan en gång väl blivit invigd

170. FMU II nr 1517.

171. REA nr 496.

172. REA nr 514.

173. REA nr 516; se även REA nr 517.

174. REA nr 522; se även REA nr 523, 524.

Som framgått har frågorna om Åbo domkyrkas invigning ställts på ett inte helt adekvat sätt i tidigare forskning. Hänsyn har inte tagits fullt ut till de skilda möjligheter som liturgi, kyrkorätt och praxis i olika kombinationer har kunnat innebära. Man har därför stannat för ett antal olika, bestämda årtal – i synnerhet år 1300 – av vilka, såsom den nu genomförda undersökningen visar, inte något kan fastställas som mer relevant än något annat. I den fortsatta diskussionen, och då också beträffande de övriga domkyrkorna i den svenska kyrkoprovinsen, kanske man därför borde ställa grundfrågorna på följande sätt: När invigdes kyrkobyggnaden för första gången, och hur gick det till då? Var det fråga om en fullständig *dedicatio ecclesiae* i enlighet med den pontifikala liturgin? Har motsvarande invigningar förekommit senare? Det bör väl inte betraktas som omöjligt att komma vidare från en sådan utgångspunkt i framtida forskning, även om problemen är ansenliga men också mycket spännande.